

POSLJEDICE KOJIMA REZULTIRA PRIVATIZACIJA VODNO-KOMUNALNIH USLUGA

dr.sc. Ivana Gudelj, znan.sur.^a, doc.dr.sc. Lidija Runko Luttenberger, znan.sur.^b,
prof.dr.sc. Ankica Senta Marić, dipl.inž.^c

^a Hivalab d.o.o., Zagrebačka cesta 181, Zagreb, Hrvatska, e-mail: info@hivalab.hr

^b Komunalac d.o.o., St. Lipovica 2, Opatija, Hrvatska

^c Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Škola narodnog zdravlja „A. Štampar“, Odjel za vode, Rockefellerova 4, Zagreb, Hrvatska

SAŽETAK

Voda je tradicionalno u većini zemalja javno dobro i odgovornost države. Vlade širom svijeta, u službi svojih građana, u različitim političkim, gospodarskim i socijalnim okolnostima, ulažu značajne subvencije u održivost vodno-komunalnog sektora i njegovu ekonomsku dostupnost građanima. Upravljanje vodom jedan je od najvažnijih aspekata upravljanja prirodnim resursima za kojeg je nužno da bude uravnoteženo sa specifičnim kulturnim, društvenim i ekonomskim okruženjem. U većini slučajeva privatizacija se predstavlja kao dio paketa oštih mjera štednje, te vrlo često opravdava uvjerenjem kako će njena provedba rezultirati uštedom i dodatnim prihodima kojima se može otplaćivati i postojeći dug. Ovaj rad ukazuje na činjenicu da u praksi privatizacija uglavnom rezultira: porastom cijena, daljnjom komercijalizacijom usluga i ozbiljnim podbačajem kvalitete usluge od strane - novih privatnih vlasnika. U konačnici, vodnogospodarske usluge i resursi ostaju izvan kontrole građana koji su, putem svojih poreznih davanja, desetljećima plaćali za razvoj infrastrukture tih istih vodno-komunalnih tvrtki.

KLJUČNE RIJEČI: vodno-komunalno gospodarstvo, javno dobro, ekonomska dostupnost, privatizacija

THE CONSEQUENCES WHICH OCCUR AS A RESULT OF PRIVATIZATION OF WATER-UTILITY MANAGEMENT SERVICES

ABSTRACT

In most countries water has traditionally been a public property and responsibility of the state. Governments all around the world serve its citizens, in different political, economic and social circumstances, granting significant subsidies for the sustainability of water management sector and its economic affordability for citizens. Water management is one of the most important aspects of managing natural resources for which it is necessary to be balanced with the specific cultural, social and economic circumstances. In most cases, privatization is presented as a part of a package of sharp austerity measures, and is often justified by statements that it's implementation would result in savings and additional revenues which can further be used to pay off the existing debt. This paper points out that in the practice privatization usually results in: increasing prices, further commercialization of the services and serious underperformance of the - new private owners. Ultimately, water management services and resources remain outside the control of citizens who financed for decades, through their taxes, the development of infrastructure of those very water -utility management companies.

KEYWORDS: water-utility management, public property, economic availability, privatization

1. UVOD

Upravljanje vodnim resursima u svijetu poprima sve veću važnost zbog povećanja rizika od nedostatka vode za piće i higijenske potrebe što rezultira povećanim rizikom za ljudsko zdravlje. Brojni dokumenti Ujedinjenih naroda, kao što je rezolucija Opće skupštine iz 2010. godine, navode da je pristup pitkoj vodi i odvodnji ljudsko pravo. Unatoč tome, prema izvješću Svjetske zdravstvene organizacije i UNICEF-a iz 2013. godine oko 780 milijuna ljudi nema pristup naprednijim načinima opskrbe vodom za piće, a 2,6 milijarde osnovnim sanitetskim uslugama. Glavni uzroci nedostupnosti pitke vode su fizička i ekonomska nestašica. Fizičku nestašicu uzrokuju klimatske promjene, poput suša i poplava, rast broja stanovnika i kapacitetno sve intenzivnija uporaba vode (u kućanstvima, industriji, a posebno u poljoprivredi). Prema izvješću UNDP-a iz 2006. godine, sve češći razlog nedostupnosti pitke vode je loše upravljanje raspoloživim vodnim resursima (što uključuje neprimjerene gubitke u sustavu, cjenovna neprihvatljivost...) - jer većina zemalja i regija ima dovoljno vode za podmirenje svih ljudskih potreba.

Kriza upravljanja vodom sve češće proizlazi iz definiranja vode kao robe koja se prodaje onima koji je mogu platiti, zanemarujući njen socijalni i javnozdravstveni značaj. Opravdano je stoga preispitivanje onih reformi koje dovode do komercijalizacije usluga vodoopskrbe i odvodnje kao i mogućih alternativnih reformskih smjerova.

Nameće se potreba za:

- razlučivanjem poimanja vode kao *ljudskog prava* kakvom ju smatra javni sektor i vode kao *globalne robe* čime ju smatra privatni sektor,
- ukazivanjem na posljedice kojima je privatizacija polučila u Europi,
- razmatranjem mogućnosti otpora privatizaciji pronalaženjem alternativnih rješenja koja bi osigurala učinkovito upravljanje vodnim resursima putem javnih usluga.

1.1. Voda kao ljudsko pravo

Voda je iznimno bitna za život - poput zraka i sunčevog svjetla - bez čega je život smrtno ugrožen. Pravo na vodu je stoga neotuđivo ljudsko pravo. Pravo pristupa zdravstveno ispravnoj vodi za piće se temelji na ljudskom dostojanstvu, a ne pukom pozivanju na njene količine, tehnologiju obrade, te gledanje vode isključivo kao ekonomskog dobra. Kroz cijelu ljudsku povijest vodu se vrednovalo kao: izvor života, ljepote, divljenja, opuštanja i osvježenja.

1.2. Voda kao globalna roba

Današnji, moderni, pravni pristup promatra Zemlju, prirodne resurse, pa tako i vodu, kao predmet vlasništva. Posjednici takvog vlasništva su pravne osobe, odnosno korporacije, voda je komodificirana, a za očekivati je pojavljivanje vodnih kartela, poput naftnih kartela, koji će odlučivati – tko će, kako, kada i po kojoj cijeni dobiti vodu, a time i o standardu života i zdravlju ljudi.

Čelnici najvećih svjetskih korporacija, smatraju da voda nije temeljno ljudsko pravo, te vlade širom svijeta savjetuju o tome kako ju treba privatizirati, a tek 1,5 % ostaviti po strani - za siromašne (Runko Luttenberger i Gudelj, 2014).

No, čini se da je riječ o podjeli interesa – neke korporacije teže preuzimanju cjelovite proizvodnje hrane, dok druge nastoje preuzeti vodu, zagospodarivši njome kroz privatizaciju.

Međusobno su povezani gustom i složenom korporativnom mrežom, u kojoj samo oni profitiraju.

Takvim korporacijama svesrdnu pomoć, pri provedbi profitabilnih ciljeva, pružaju političke strukture koje su u svim zemljama, zapravo, interesno povezane s kapitalom tih istih korporacija (koji je nerijetko veći od državnog proračuna nekih zemalja Europske unije).

2. ŠTO PRIVATIZACIJU VODNOSPODARSKOG SEKTORA ČINI ATRAKTIVNOM?

Direktno pružanje usluga od strane države, smatraju zagovornici privatizacije, po prirodi je neracionalno, skupo i ne omogućava optimalno korištenje resursa - jer zanemaruje ekonomske kriterije u korist nekih drugih. Nasuprot tome, ulazak privatnog sektora u vodoopskrbu i odvodnju znači uvođenje tržišnih mehanizama i konkurenciju u ove usluge što, prema njihovim tvrdnjama, treba smanjiti cijene, potaknuti na racionalnije korištenje vode, unaprijediti kvalitetu usluge i povećati dostupnost osiguravanjem privatnog kapitala nužnog za investicije u infrastrukturu, a time i smanjiti javnu potrošnju i dug. Zadatak države u tome treba biti da nadzire i regulira, a pružanje usluge treba prepustiti onima koji misle da to rade bolje - privatnim tvrtkama koje nadzor i regulaciju oslabljuju naknadno.

2.1. Globalni kontekst - privatizacija vodnih usluga kao značajna politička i ekonomska tema

Privatizacija vodnogospodarskih usluga velika je svjetska politička i ekonomska tema od početka 1990- ih. Primjenu ove neoliberalne mjere snažno zagovaraju različite međunarodne organizacije i razvojne banke. Paralelno, a i povezano s tim, događa se razvoj i okrupnjavanje globalnih korporacija u području vodoopskrbe i odvodnje, koje zajedno sa lokalnim i regionalnim partnerima sudjeluju u većini privatizacija vodnih usluga i infrastruktura širom svijeta i trenutno opskrbljuju vodom oko 13 % svjetske populacije (Naša voda, 2014).

2.2. Zašto privatizacija nije povoljno rješenje?

Da bi se razumjelo upravljanje vodoopskrbom i odvodnjom i što znači privatizirati ih konstruktivno je krenuti od tri pitanja:

A. Tko je odgovoran?

Od druge polovice 19. stoljeća u većini dijelova svijeta uspostavljen je standard prema kojem je odgovornost za vodoopskrbu i odvodnju javna. Država brine da cjelokupno stanovništvo ima pitku vodu i odvodnju, a način organizacije ovih usluga je predmet javnih politika.

B. Tko isporučuje uslugu?

Isporuka može biti organizirana putem javnog ili privatnog sektora, odnosno u različitim kombinacijama i omjerima privatnog i javnog. Kada se danas govori o privatizaciji vode, govori se upravo o odgovoru na ovo pitanje. Privatizacija je dakle javna politika koja opskrbu vodom i odvodnju organizira kroz sudjelovanje privatnog sektora. Načini tog sudjelovanja mogu biti različiti - od dugoročnih koncesija i javno-privatnih partnerstava, prodaje vlasničkih udjela u vodnogospodarskim poduzećima pa sve do prodaje fizičke vodnogospodarske infrastrukture.

C. Tko uslugu financira?

Financiranje usluga je uvijek, barem djelomično privatno, budući da cijenu, kao i kod drugih komunalnih usluga direktno plaćaju potrošači. Financiranje može biti, i najčešće je, javno u onoj mjeri u kojoj se u vodoopskrbu i odvodnju ulaže javni novac - putem subvencija potrošačima ili tvrtkama, investicijama, kroz garancije za zajmove ili neki drugi oblik javne potrošnje. Pitanje u kojoj je mjeri financiranje usluga javno odnosno privatno nije direktno povezano s time isporučuje li usluge javni ili privatni sektor.

U gotovo svim slučajevima privatizacija je dovela do značajnog porasta cijene vode za potrošače. Pri tome se ispostavlja da nema značajne razlike u ekonomskoj učinkovitosti između javnih i privatnih vodoopskrbnih poduzeća. Da bi se shvatilo u čemu je problem i zašto princip *više tržišta - manje države*, ne funkcionira kad ga se primijeni na vodu korisno je promotriti specifična svojstva vode i uvidjeti kako ta svojstva diktiraju mogućnosti upravljanja njenom raspodjelom i korištenjem.

Voda je prije svega dobro nužno za život i nezamjenjiva je nekim drugim dobrom. Zbog činjenice da tekuću vodu nije moguće teritorijalno vezati, ograditi i razgraničiti te ona stoga nije sasvim pogodna za pretvaranje u robu. Konačno, voda je, s obzirom na količine koje su potrebne, iznimno teška i skupa za transport, a da bi se transport osigurao potrebno je upravljanje i infrastruktura velikog kapaciteta čija izgradnja zahtijeva dugoročno planiranje i investiranje. Zbog ovih svojstava opskrba vodom i odvodnja se uspostavljaju kao prirodni monopol, bez konkurentskih ponuđača i infrastruktura te uz iznimnu društvenu i političku važnost.

Privatizacija pretvara taj javni monopol u privatni, ne stvarajući pritom nikakvo tržište. Iz perspektive neoklasične ekonomske teorije, na kojoj se temelje argumenti zagovornika privatizacije, upravo je tržišna utakmica i konkurencija, a ne oblik privatnog vlasništva, izvor optimalnog korištenja resursa i preduvjet učinkovitom upravljanju. Kod monopola, bio on javni ili privatni, taj mehanizam nije prisutan. Za razliku od javnog monopola, kojeg je moguće direktno kontrolirati u skladu s javnim interesom, privatni monopolist će, slijedeći svoj privatni interes nastojati povećati profit na teret potrošača - smanjenjem kvalitete i povećanjem cijene usluge - jer u tome nema tržišnih prepreka budući da potrošači nemaju alternativnu mogućnost. Politike privatizacije dakako uključuju javnu kontrolu i regulaciju novonastalih privatnih monopola, no takva kontrola se, kako pokazuju brojni primjeri, pretvara u igru u kojoj privatni partner koncesionar gotovo uvijek uspijeva pravnim trikovima, a ponekad i korupcijom nadmudriti regulatora.

2.3. Posljedice kojima privatizacija vodnog sektora rezultira

Usljed poimanja vode kao robe i rastućih deficita u javnim proračunima, posljednjih desetljeća pojačava se pritisak na lokalne i nacionalne vlasti da komercijaliziraju sustave vodoopskrbe i odvodnje. Ovakvo usmjeravanje u komercijalne tokove mijenja samu prirodu uloge vodoopskrbe i odvodnje – građani postaju "potrošači", a ne ravnopravni subjekti u raspodjeli javnog dobra; mjesta odlučivanja u upravljanju nacionalnim resursima postaju multinacionalne korporacije, a ne građani i njihovi izabrani predstavnici; voda postaje roba, a ne ljudsko pravo.

U većini slučajeva privatizacija se predstavlja kao dio paketa oštrih mjera štednje, te vrlo često opravdava uvjeravanjem da će njena provedba rezultirati uštedom/prihodima kojima će se moći otplaćivati i dug. Međutim u praksi privatizacija uglavnom završava porastom cijena, daljnjom komercijalizacijom usluga (one koje direktno ne stvaraju profit vrlo se često ukidaju) i ozbiljnim podbačajem u kvaliteti usluge od strane novih privatnih vlasnika. U konačnici, usluge i resursi ostaju izvan vidokruga i kontrole građana koji su kroz svoja

porezna davanja desetljećima plaćali za razvoj tih istih privatiziranih poduzeća. Takvi primjeri su:

- vodoprivreda Pariza koja je nakon privatizacije, zbog manjkave kvalitete vode, ponovno vraćena u okrilje javnog sektora;
- Berlin, gde je jedan dio vodnog sektora krajem 90-tih privatiziran, a cijena je suprotno očekivanju da će se privatizacijom umanjiti cijene, konstatno rasla. Umjesto da vode brigu o infrastrukturi vodovoda, vlasničke tvrtke su se brinule samo o profitu, od kojeg u vodoprivredi Berlina nije ostajalo ništa;
- 2011. godine je preko 25 milijuna Talijana odbacilo odredbe tzv. Ronchi uredbe koja je obvezivala lokalne vlasti na privatizaciju i kapitalizaciju javne vodnogospodarske usluge.

Brojni su daljnji primjeri remunicipalizacija na svim kontinentima. Aktualne analize povjesničara upozoravaju na to da će privatizaciju vodnogospodarskog sektora u daljnjoj budućnosti nužno pratiti poskupljenje pitke vode za 100, 200 ili 300 %, ili koliko već privatni distributer bude želio i smatrao 'nužnim' u smislu zadovoljenja svojih prohtjeva za ekstra-dobiti. Posebno su nepoželjni, štoviše gospodarski opasni, oni trgovinsko - investicijski privatizacijski sporazumi koji transnacionalnim korporacijama daju za pravo tužiti vlade za financijske odštete u milijardama ukoliko buduće vlade pokušaju uvesti instrumente zaštite okoliša, jer se to smatra preprekom slobodnoj trgovini.

3. TRI NAJČEŠĆA MODELA UPRAVLJANJA VODNOKOMUNALNIM USLUGAMA U MODERNIM DRŽAVAMA – KAO ODGOVORI NA KRIZU UPRAVLJANJA VODOM

U modernim državama poznata su tri modela javnog upravljanja (Tablica 1) kojima je moguće odgovoriti na krizu upravljanja vodom:

- novo birokratsko upravljanje (*New Weberian State*),
- novi javni menadžment (*New Public Management*),
- participativno upravljanje (*Participatory Governance*).

Model novog birokratskog upravljanja podrazumijeva moderniziranu verziju stroge hijerarhije upravljanja gdje se odluke donose u središnjim državnim tijelima, a provode se po direktnoj zapovjednoj liniji na najniže segmente upravljanja i servisa.

Novi javni menadžment daje naglasak izvedbi i usluživanju klijenata, uvodeći menadžerske ideje i tehnike te logiku poslovnog sektora u funkcioniranje javne uprave. Ovaj model podrazumijeva privatizaciju pružanja usluga i izdvajanje određenih djelatnosti iz javnih poduzeća (*'outsourcing'*) tako da se opći smjer definira u središnjim državnim tijelima, a potom ga provode strane private tvrtke.

Pored navedena dva modela i njihovog preklapanja, od devedesetih godina se razvija i treći model, tzv. participativno upravljanje. Ovaj model podrazumijeva redizajn institucija tako da se one reformiraju u skladu sa izborom i sklonostima građana i širokog kruga drugih aktera koji aktivnije utječu na usmjeravanje novca i rada javnih institucija kroz horizontalnu koordinaciju i partnerstva, što osigurava djelotvornost i legitimitet upravljačkih procesa.

Tablica 1: Modeli upravljačkih reformi (Pollitt i Bouckaert 2011., Hill i Hupe 2014.)

	Novo birokratsko upravljanje	Novi javni menadžment	Participativno upravljanje
Cilj	Modernizacija tradicionalne države kako bi postala efikasnija, profesionalnija i respozivna prema građanima	Efikasan javni sektor s kvalitetnim uslugama, što se postiže uvođenjem metoda privatnog sektora	Djelotvornija i legitimnija vlast, što se postiže uključivanjem širokoga spektra aktera u razvoj i provedbu javnih politika
Osnovne metode	Autoritet koji se ostvaruje kroz discipliniranu hijerarhiju i djelovanje nepristranih službenika	Pokazatelji izvedbe, kompetitivni ugovori s jasnim rezultatima	Mreže i partnerstva između zainteresiranih dionika. Horizontalna koordinacija
Načini upravljanja	Upravljanje autoritetom	Upravljanje razmjenom/transakcijom	Upravljanje uvjerenjem (i participacijom)
Glavni instrumenti u provedbi	Regulacija, zakoni	Koncesije, ugovori, agencije, porezni poticaji i kazne	Suradničko i volontersko udruženo djelovanje i pružanje usluga
Uloga vlasti	Izvršni direktor	Inspektor	Moderator

Ovi modeli u idealnom obliku ne postoje u praksi pa se tako u svijetu mogu naći različite kombinacije tih triju načina upravljanja. U Hrvatskoj prevladava prvi tj. birokratski model upravljanja vodnim uslugama s pokušajima uvođenja elemenata modela novog javnog menadžmenta. Upravljački model u Engleskoj od 1980-ih do danas klasični je primjer novog javnog menadžmenta u upravljanju vodnim uslugama, dok je upravljački model vodnih usluga u Grenobleu primjer participativnog upravljanja na lokalnoj razini (Zelena akcija i projektni partneri, 2014).

Za građane ekonomski i tehnološki prihvatljivo, a za državu isplativo upravljanje vodom zahtijeva interakciju mnogih sektorskih politika i područja društvenog privređivanja. Politika mora osigurati: postavljanje ispravnih prioriteta, pravedan stav prema raspoloživim resursima, poticati konstruktivne interakcije između relevantnih institucija i lokalnih zajednica - koje najizravnije pogađaju loše donesene odluke. Političke odluke i volja građana su poluge za kolektivno javno upravljanje vodoopskrbom.

Republika Hrvatska ima velika prirodna bogatstva koja zahtijevaju učinkovitu zaštitu i mora odigrati proaktivnu ulogu, istražiti sve moguće načine na koje se privatizacija može spriječiti i koje su alternative koje bi osigurale primjereno i učinkovito upravljanje resursima, te javnim uslugama, raspravljati o načinima ujedinjenja u borbi protiv privatizacije zajedničkih i javnih dobara – koja se u ovom povijesnom trenutku intenzivno nameće (Gudelj i sur., 2013).

ZAKLJUČAK

Voda je tradicionalno u većini zemalja javno dobro i odgovornost države. Vlade širom svijeta, u službi svojih građana, u različitim političkim, gospodarskim i socijalnim okolnostima, ulažu značajne subvencije za održivost vodnog sektora i njegovu ekonomsku dostupnost. Upravljanje vodom jedan je od najvažnijih aspekata upravljanja prirodnim resursima za kojeg je nužno da bude uravnotežen sa specifičnim kulturnim, društvenim i ekonomskim okruženjem.

Vladajući su često pod pritiskom da rasprodaju svoja javna poduzeća. Na žalost, kao i mnogo puta do sada, pritisak kapitala na prirodne resurse koji se doživljavaju samo kroz profit, je ogroman. Dok državne vlasti s jedne strane brinu kako će što lakše projekt privatizacije predstaviti javnosti kao nužnost, s druge strane ekološka svijest javnosti nije dovoljno razvijena da bi mogla bitno utjecati na budućnost i očuvanje prirodnih resursa. Vodom u sva njena tri oblika - pitkom, otpadnom i oborinskom - treba gospodariti integrirano. Javno lokalno komunalno poduzeće je idealno mjesto objedinjavanja svih usluga:

- koje trebaju biti na raspolaganju stanovništvu, lokalnim tvrtkama i institucijama,
- koje nisu i ne trebaju biti izložene slobodnoj tržišnoj utakmici,
- koje moraju biti izrazito kvalitetne,
- a pružanjem kojih ne treba ostvarivati ekstra profit.

Osnovni preduvjet za takvo funkcioniranje komunalnog sustava je da tvrtka bude u javnom vlasništvu jedinice lokalne samouprave ili više njih. To može biti i zadruga, a moglo bi se govoriti i o dioničkim udjelima lokalnih stanovnika i zaposlenika, pod uvjetom da se vlasništvo ne može okrupnjavati i da bude uvjetovano postojanjem priključka, dakle statusom korisnika. Jer građani su uvijek zainteresirani za kvalitetne usluge i okoliš u kojem žive, razvoj tvrtke, nižu cijenu usluge, a zašto ne i za moguće dividende. Drugim riječima, objedinjeno, javno i lokalno komunalno gospodarenje je osnovni preduvjet očuvanja i sprečavanja nekontroliranog i prekomjernog crpljenja lokalnih resursa, uključujući vode.

Umjesto na centraliziranom pristupu birokratskog upravljanja ili tržišno-privatizacijskom pristupu novog javnog menadžmenta, reforma bi se više trebala temeljiti na horizontalno-mrežnom pristupu participativnog upravljanja, kao u primjeru Napulja i Grenoblea. Reforma neće ostvariti željene ciljeve ako se u upravljanje na svim razinama kroz instrumente participativne i predstavničke demokracije ne uvedu neovisni stručnjaci, predstavnici radnika, udruga građana i samih građana kao korisnika vodnih usluga koji su inherentno zainteresirani za povećanje kvalitete usluga, ali i za dugoročnu održivost vodne infrastrukture i vodnih resursa.

Voda je ne samo javno, već i opće dobro, no da bi (p)ostala naša potrebno je da najšira društvena zajednica bude uključena u upravljanje tim resursom u interesu sadašnje i budućih generacija.

LITERATURA

1. Gudelj, I., Runko Luttenberger, L., Senta Marić, A. (2013): *Privatizacija vodnogospodarskog sektora, XVII. znanstveno stručni skup, Voda i javna vodoopskrba, Lopar/otok Rab, Hrvatska*, 135.
2. *Here to say: Water remunicipalisation as a global trend* (2014), TNI, PSIRN and Multinationals Observatory.
3. Hill, M., Hupe, P. (2014): *Implementing Public Policy* (3rd. Edition), London: Sage.

4. Pollitt, C., Bouckaert, G. (2011): *Public Management Reform - A Comparative Analysis-NPM*, Governance and the Neo - Weberian State (3rd Edition), Oxford: Oxford University Press.
5. Runko Luttenberger, L. (2010): *Environmental Protection Based on Waste and Water Utility Service Management*, *Strojarstvo*, 52, 6; 631-649.
6. Runko Luttenberger L. (2012): *Interactions Between the Society and the Environment in Ecological Engineering of Croatian Water and Waste Management Sector*, *Strojarstvo*, 1 , 54; 91-104.
7. Runko Luttenberger L.; Gudelj, I. (2014): *Zemljocentrični pristup i njegova primjerenost za očuvanje vodnih ekosustava*, *Hrvatske vode*, 22, 90; 315-326.
8. *Water privatisation: a worldwide failure?*, *The Guardian*, 30.1.2015.
9. Zelena akcija i projektni partneri (2014): *Naša voda - analiza upravljanja vodnim uslugama u Hrvatskoj*, Zagreb, Hrvatska.